

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН” АСАРИДАГИ АРАБИЙ ЎЗЛАШМАЛАР

ҚУРОНБЕКОВ АҲМАДЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Аннотация. Бу мақолада Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” асарига тузилган конкорданс асосида дoston матнида қўлланилган арабий ўзлашмалар статистик, семантик ва функционал таҳлилга тортилган. Асардаги арабий ўзлашмалар шуни кўрсатадики, Алишер Навоий араб тилини мукаммал эгаллаган ва керак бўлганда арабий сўзларни матн мазмунига мос равишда қўллай олган. Бу Алишер Навоий ижодий қудратининг яна бир қиррасини намоён қилади.

Таянч сўз ва иборалар: конкорданс, Алишер Навоий, “Хамса”, “Лайли ва Мажнун”, ўзлашма, байт, аруз вазни, дoston.

Аннотация. В этой статье рассматриваются статистика, семантика и функциональные особенности арабских заимствований, на основе конкорданса, составленного по поэме «Лейли и Меджнун» Алишера Навои. Изучение арабских заимствований в поэме показывает, что Алишер Навои в совершенстве владел арабским языком. Это раскрывает еще один удивительный творческий феномен поэта Алишера Навои.

Опорные слова и выражения: Алишер Навои, «Хамса», «Лейли и Меджнун», заимствование, байт, слог аруз, дастан.

Summary. In this article it is considered statistics, semantics and functional particularities of the borrowing words from the Arabic languages, on the base of the concordance formed in the poem “Layli and Majnun” by Alisher Navai. Learning and studying the borrowing words from the Arabic in this epic poem show that Alisher Navai knew the Arabic well and if he has needed, he could use suitable the Arabic words, phrases in texts. This reveals amazing creative phenomenon of Alisher Navai.

Keywords and expressions: the concordance, “the Khamsa”, the poem of “Layli and Majnun”, borrowing words and phrases, the bayt, the Aruz vazn, dastan (novel).

Ўзбек тилининг сўз бойлигини яратувчиси ўзбек халқи бўлса, унинг бор имкониятидан фойдаланувчи ва янги сўз ва маънолар билан бойитувчилар – шоирлардир. Шоирлар нафақат тилнинг бор имкониятларидан фойдаланадилар, балки уни энг ноёб, энг жарангли, энг фасиҳ ва энг теран маъноли сўзлар билан бойитиб борадилар.

Шу жиҳатдан ҳар бир шоирнинг ҳозирги ўзбек тилининг шаклланишдаги ҳиссаси катта. Алишер Навоийнинг ўзбек тилини бойитишга ва уни дунё тиллари даражасига кўтаришга қўшган ҳиссаси эса хануз етарлича ўрганилгани йўқ.

Алишер Навоийнинг ҳар бир асарида қўллаган сўзлари ва унинг миқдори – бу айни вақтда ўзбек тилининг битмас-туганмас бойлигидир.

Бугунги авлоднинг вазифаси, шоир ишлатган ҳар бир асардаги сўзлар миқдорини аниқлаш, ҳар бир ишлатилган сўзнинг генетик илдизлари, қўлланиш даражаси, маъно таркиби, парадигматик ва синтагматик муносабатлари, фонетик ва фонологик хусусиятларини ўрганиш ва туркий тилида мавжуд бўлган ва ҳозирда унут бўлиб, унинг ўрнига ажнабий тиллардан ўзлашмалар ишлатилаётган сўзларни имкон борича қайта тиклашдир. Зотан, бу қабилдаги ишлар XX асрнинг ўттизинчи йилларидаёқ араб мамлакатларида, Туркия ва Эронда бошланган. Улар мумтоз адабиётда ишлатилган ва кейинчалик муомаладан чиқиб кетган ҳамда унинг ўрнига хорижий тиллардан ўзлашмалар қўлланаётган сўзларни қайтадан муомалага киритмоқдалар ва бу сўзлар муваффа-

қиятли равишда умумтил тизимиға сингиб кетган. Масалан, форс тилида Форс тили ва академияси томонидан, фаолиятининг биринчи даврида олти минг янги сўз муомага киритилган.

Бу вазифаларни амалга оширишнинг биринчи шarti Навоий асарларининг тўлиқ конкордансини тузиб чиқиш ҳамда ҳар бир асардаги ишлатилаётган сўзларнинг миқдори ва таркибини аниқлашдир.

ТошДШИ хузуридаги “Ф-1-135 Алишер Навоий асарлари конкордансининг илмий ва услубий тадқиқи” фундаментал тадқиқотлар гуруҳи ҳозиргача “Хамса”нинг “Ҳайрат ул-аброр”, “Фарҳод ва Ширин” ва “Лайли ва Мажнун”¹ дostonларининг конкордансини тузиб, кичик ададда нашрдан чиқарди. Бу конкорданслар катта ададда чиқарилиб, дунёга тарқатилса, Алишер Навоий асарлари бўйича тадқиқотчиларга айна муддао бўлур эди. Чунки, бу конкордансларда дostonларнинг матни араб алифбосидаги танқидий матн асосида қайта кўриб чиқилган, баъзи бир йўл қўйилган хатолар тузатилган, вазндаги сакталиклар шоир ҳаётлик давридаги Абдужамил котиб томонидан кўчирилган нусха асосида тузатилган ва лотин алифбосидаги халқаро транскрипцияда берилган. Айна пайтда гуруҳ аъзолари томонидан ҳар бир дoston конкорданси бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда ва уларнинг натижаси сифатида бир қатор мақолалар эълон қилинди.

“Лайли ва Мажнун” дostonига тузилган конкорданси бўйича шоир бу дostonда 9994 та сўзшакл ишлатган. Шоирнинг ўз эътирофига кўра, бу дoston 5000 та байтдан иборат. Бу дostonда ишлатилган арабий ўзлашмаларнинг сони 3655 та сўзшакл. Бу умумий сўзликнинг 36,6%ини ташкил қилади.

XV–XVI асрларда ўзбек ва форс адабиёти муштарак анъаналарга эга бўлган. Л. С. Пейсиковнинг таъкидлашича, форс тилидаги араб

тилидан ўзлашмалар 70–80%ни ташкил қилган. Бу мақола муаллифи томонидан амалга оширилган Амир Хусрав Дехлавийнинг “Оинаи Искандарий” дostonи бўйича тузилган конкордансга кўра, бу дoston 4416 та байтдан иборат бўлиб, бу асарда ишлатилган алоҳида луғат бирликларининг сони 4943 та бирлик, шу жумладан араб тилидан ўзлашма бирликлар 1609 та бўлиб, бу умумий луғат бирликларининг 32,6%ини ташкил этади.

Ҳофиз Шерозий ғазаллар девонидаги алоҳида луғат бирликларининг умумий сони 4810 та сўз бўлиб, арабий ўзлашмалар сони 1941 та бирликдан иборат, бу умумий сўзликнинг 40,77%ини ташкил қилади. Алишер Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonидаги арабий ўзлашмалар сони билан киёсланганда, ўша даврдаги арабий ўзлашмалар Марказий Осиёнинг ҳамма тилларида деярли бир хил эканлиги маълум бўлади.

“Лайли ва Мажнун” дostonида ишлатилган арабий ўзлашмалар таркиби асосан, икки хил луғат бирликларида иборат: аксарият луғат бирликлари ўзбек тилига тўла ўзлашган луғавий бирликлар. Масалан: “*adad, adam, adāvat, adl, afv, ajab, ajz, aks, alāmat, anāṣir*” каби. Иккинчи бир гуруҳ сўзлар фақат Навоий асарларида учрайдиган арабий луғат бирликлари бўлиб, бу шоирнинг араб тилини ўз она тилидай яхши билишидан дарак беради. Масалан:

1/3 Ey aqlga fāyizi ma’āniy,

Bāqiysen-u barča xalq fāniy.

Бу байтдаги “fāyizi” сўзи “мўл-кўл”, “саховатли”, “тўлиб-тошган” маъноларини англатади. Демак, бу байт “Эй ақлдаги маъноларни орттирувчи, фақат сен абадийсан, қолган барча халқ ўткинчи” деб талқин қилинади. Ҳозирги ўзбек тилида “фоиз” сўзи бор, фақат бу сўз “процент” маъносида ишлатилади, асардаги маъноси бутунлай бошқа².

Юқорида келтирилган байтдаги маънолари ҳозирги тилда мавжуд эмас, фақат Навоий асарлари матнида сақланган.

¹ Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи конкорданси. – Т., 2014.

² А. Куронбеков. Форс тили лексикологияси. –Т., 2009.

1/25 Har ne seni desa răyi řayıb
Ul sendin u sen arăda găyib.

Бу байтдаги “řayıb” сўзи ўзбек тили тизимига ўзлашмаган сўз. Бу сўз араб тилида “тўғри мақсадга йўналтирилган” маъноларини англатиб, бу ўринда шоир қофия тузиш заруратидан бу сўзни ишлатган.

Бунинг учун араб тилини мукаммал эгаллаган бўлиш керак. Чунки шоир араб тилини билмаса, арабий сўзларни шеър матнига сингдира олмаган бўлур эди. Шоир дoston ёзиш жараёнида асосан ўзи баён қилаётган воқеа ва ҳодисаларни қандай қилиб мукаммал тасвирлашга ҳамда мазмун теранлигига кўпроқ эътибор беради. Араб тилини яхши билсагина дoston мазмунига муносиб сўзларни топиб ёза олади. Яна:

1/28 Kun yuzini aylading muřakkal
Tun kozini aylading mukahhal.

Бу байтдаги “muřakkal” ва “mukahhal” ўзбек тилида умуман учрамайдиган сўзлар, лекин ўша давр зиёлилари ҳаммаси яхши тушунадиган луғат бирликлари бўлиб, “muřakkal” сўзи араб тилида “шаклланган” ва “mukahhal” сўзи “сурма тортилган” маъноларини ифодалайди. Ўрта аср ўзбек зиёлилари мактаб-мадрасаларда араб ва форс тилларини ўрганишган. Шунинг учун бу сатрларни тушуниш улар учун қийинчилик туғдирмаган. Ҳозирда бу анъаналар йўқ бўлиб кетгани учун ҳозирги авлод Навоий асарларини ўқишда қийинчиликларга дуч келади.

Навоий “Лайли ва Мажнун” достонини “ҳазажи мусаддаси аҳраб” вазнининг саккиз хил зиҳофларини қўллаб ёзган. Аруз вазнида муайян вазни бир дostonнинг бошидан-охиригача бузмай ёзиш ва шу билан бирга ўз фикрини тўла баён қилиш зарурати бўлганлиги учун, ўша даврда форс ва ўзбек тилларида расм бўлганидек, керак пайтда арабий сўз ва бирикмалардан фойдаланганлар.

“Лайли ва Мажнун” достонида яна бир кўзга ташланадиган жиҳати Навоийнинг “Қуръон” оятлари ва “ҳадис”ларни ёддан билишидир.

Қуйидаги байтларда шоир “Қуръон” оятларидан ва “ҳадис”лардан тазмин санъати билан арабий сўз ҳамда бирикмаларни келтирган ва бу тазминлар дoston матни мазмуни билан тўла уйғунлашган.

1/75 řānin bilmay xiradga anduh
“Jallat abāuhū va řa’nuh”

2/1 Pākā řifatingda ahli idrāk
Soz surmadi gayri “ma’arafnāk”

Бу байтлардаги “Jallat abāuhū va řa’nuh” ва “ma’arafnāk” Қуръон оятларидан тазминдир. Бундай тазминларни шеър ёзиш жараёнида ўйлаб ўтирмай шеър тўқимасига сингдириб кетиш учун, нафакат “Қуръон”ни ёддан билиш, балки унинг ўзбек тилидаги маъноларини мукаммал билиш тақозо қилинади. Бунинг учун феноменал хотира керак. Зотан, шоир шундай мислсиз хотира эгаси бўлган. Шоир дoston ёзиш жараёнида баён қилинаётган фикрига қачон Қуръон ё ҳадисдан иқтибос келтириш керак бўлса, уни бемалол келтира олган ва келтирибгина қолмай уни дoston мазмунига уйғунлаштириб, вазнига сола олган.

Асарда энг кўп ишлатилган арабий ўзлашмалар “мим” ҳарфи билан бошланадиган луғавий бирликлар бўлиб, бу дostonда уларнинг миқдори 568 тани ташкил қилади. Бунинг сабаби шуки, араб тилидаги сифатдошларнинг барчаси “мим” ҳарфидан бошланади. Масалан: “ma’āřir, ma luf, ma’man, ma’tur, ma’nus, ma’yus” ва ҳ.к.

Дostonдаги қолган ўзлашмалар, асосан отлар ва I–X бобдаги масдарлардан иборат. Масалан: “abir, adam, adāvat, adl, ajam, ajz, aks” ва ҳ.к.

Ўзлашмаларнинг кўпчилиги ўзбек тилининг сўз яшаш воситалари билан янги сўзлар, келишик ва кўплик категориялари билан грамматик шакллар қабул қилган.

Масалан: “alamtirāzi, anqāni, aqlga, arusing, atāda, avāmdin, ayāndur, ilmu-hunar” ва ҳ.к. Бу ҳодиса шундан дарак берадики, бу сўзлар ўзбек адабий тилига тўла ўзлашиб кетган.

Дostonда арабий ўзлашмалар билан форсий аффикслар ва яримаффикслар ёрдамида

ясалган ясама сўзлар ҳамда қўшма сўзлар катта микдорни ташкил қилади. Масалан:

1/22 Bašdin ki qadam qilib durur mehr

Istab seni boldi za'farānčehr.

Бу байтдаги “za'farānčehr” сўзи арабий “za'farān” ва форсий “čehr” морфемалари бирлашувидан ташкил топган қўшма сўз. Достонда яна арабий ва форсий синонимлардан ясалган сўз бирикмалари ҳам учрайди. Масалан: 1/27 Aflākka sen šitāb berding,

Anjumga bu nūru tāb berding.

Бу байтдаги “nūr” арабча ва “tāb” эса форсий, “tāb” – “ёруғлик”, “жило” маъноси-ни ифодалайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, бу мавзулар ҳар бири алоҳида тадқиқот олиб боришга лойиқ. Алишер Навоийнинг асар-

ларида ишлатган ҳар бир сўз ва ибораси – бу ўзбек тилининг сўз бойлиги, бу бойлик тўлалигича ўрганилиши ва Алишер Навоий асарларининг мукаммал луғатини тузиш, у ишлатган ҳар бир сўз ва иборанинг матндаги ҳар бир маъно бирлигини шеърӣ парчалар билан изоҳлаш ўзбек тилшунос тадқиқотчиларининг олдида турган ўта муҳим ва хайрли вазифадир.

Алишер Навоий асарлари бўйича тузилган мукаммал конкорданс ва изоҳли луғатлар, шоир яратиб қолдирган маънавий меросимиз бўйича теран тадқиқотлар олиб боришга ва бу маънавий бойликни тўлалигича ҳозирги ҳамда келажак авлодларга тушунарли ва севиб мутолаа қилинадиган асарлар сирасига киритишга ёрдам беради.

БИЛГА ХОҚОН ЁРЛИҒИНИНГ УНВОНИ ВА ТУРКИЙ ХУЖЖАТЧИЛИК ТАРИХИДА АНЪАНА МАСАЛАСИ

СОДИҚОВ ҚОСИМЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

Аннотация. Туркий ёзма ҳужжатчилик ўз йўлини эпиграфик матнлардан бошлаган, хоқонликнинг қонуни, эл йўриқлари улусга эпиграфик кўринишида, монументал битиглар орқали етказилган. Ушбу мақолада Кул тигин ва Билга хоқон битигларидан ўрин олган ёрлиқлар ҳамда туркий ҳужжатчилик анъаналари тўғрисида сўз боради.

Таянч сўз ва иборалар: қадимги туркий ҳужжатчилик, хоқон ёрлиги, ёрлиқ унвони, эпиграфика, расмий услуб тарихи.

Аннотация. Древнетюркская дипломатика берет свое начало с эпиграфических текстов. Государственные законы и обращения правителя к народу донесены с помощью эпиграфических текстов. В данной статье рассматриваются грамоты правителя в летописях в честь Культегина и Бильге кагана, а также традиции тюркской дипломатики.

Опорные слова и выражения: древнетюркская дипломатика, грамота кагана, должностная грамота, начальный протокол грамоты, эпиграфика, история официального стиля.

Summary. Turkic literary documentary began its history from epigraphic texts. For example, laws and state rules of the Turkic Khanates were sent to people as a monumental text. This article holds Kul tigin and Bilge Kagan's scripts and traditions of issuing documents.

Keywords and expressions: the Old Turkic diplomatics, the Label of Qaghan, the title of the Label, the Epigraphics, the history of official style of documentation.